

**НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „ИСТОРИЯ“**

Асен Бонджев

**Културно–историческото богатство на
България в Списъка на световното
културно и природно наследство
на ЮНЕСКО. Нови данни и методи
за популяризиране**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“
по програма „Исторически изследвания“ в професионално направление
2.2. История и археология, научна специалност
*Исторически изследвания***

Научен ръководител:
проф. д-р Зарко Ждраков

София, 2023

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 23.03.2023 г. на заседание на Факултетен съвет към Магистърски факултет на Нов български университет.

Дисертационният труд съдържа 344 страници и се състои от увод, съдържание от две части и шест глави, заключение, библиография и две приложения.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Обща характеристика на дисертационния труд.....	4
II. Съдържание на дисертационния труд.....	7
1. Част първа. Първа глава. Паметници от античността. Тракийски вярвания. Орфей.....	7
2. Втора глава. Паметници от средновековието.....	12
3. Трета глава. Природно богатство.....	21
4. Четвърта глава. Нематериално богатство.....	21
5. Част втора. Съвременни методи за популяризиране на културно- историческото наследство на България.....	23
III. Заключение.....	25
IV. Приноси на дисертационния труд.....	27
V. Публикации по темата на дисертационния труд.....	28

I. Обща характеристика на дисертационния труд

България, за момента, е на трето място в Европа по открити културно-исторически паметници и предмети, след Италия и Гърция. По земите ни има следи от седем цивилизации - праисторическа, тракийска, древно-гръцката, римска, византийска, българска и османска. Въпреки че заема само 2% от територията на Европа регистрираните недвижими паметници на културата в България са повече от 40 хиляди, от които 36 културни резервата и 160 манастира. Тук се включват праисторически находки, тракийски гробници, обекти от древно-гръцката епоха, римски крепости, исторически паметници от времето на Първото и Второто Българско царство, както и архитектурни забележителности от епохата на Възраждането. Голяма част от тези обекти са единствени по своята същност, но и сравнително неизвестни за глобалната общност. В държавните и общински музеи и галерии, с общ брой от около 330, се съхраняват повече от 7 млн. движими артефакта.

Би следвало да схващаме културно-историческото ни наследство не само като мощен ресурс за духовно оцеляване, но и като незаменим ресурс за икономическо развитие, като инструмент за международно влияние. Следователно неговото развитие и опазване е дълбоко свързано с интересите на държавата и с националната сигурност. В развитите страни отношението на властите към културното наследство е мерило за политическа мъдрост и далновидност.

Мотивация за избора

Мотивите ми за написване на дисертационния труд са свързани с ясното осъзнаване за ролята на културно-историческото ни наследство като богатство, което не само не използваме по пълноценен начин икономически, за популяризиране на българските културни достижения и подобряване на имиджа на България в международен план, а дори се забелязва пренебрежително отношение от страна на Държавата по отношение на историческата ни памет и научната общост, призвана да я съхранява и обогатява.

Актуалност на темата

В контекста на глобализма, застрашаващ самобитността на отделните култури и народи, имаме крайна нужда от духовен импулс и сили, базирани на културно-историческото ни наследство и корени. Всяка национална и културна идентичност са скали, в които се разбива вълната на чуждото влияние. Произход и самосъзнание, език, религия, история, материално и нематериално културно наследство – това са стожерите на имунната система на едно общество.

Предмет

Предмет на дисертацията е проучването на българското културно-историческо богатство, даващо ни ценни сведения за миналото ни и съхранило българските дух, ценностна система, традиции и вявания.

Обект

В резултат на така определения предмет изследването има за обект на проучване световно признатото ни материално културно-историческо богатство, включено в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО.

Цел

Основна цел на изследването е да се анализират елементи на българската култура и паметници, представени в Списъка на ЮНЕСКО с оглед на пълноценното възползване от съвременните методи за международното популяризиране на този безценен актив, от който Държавата все още не се възползва пълноценно.

Задачи

За реализацията на тази цел е необходимо решаването на следните задачи:

- Да се открият най-големите достойнства на културно-историческите ни паметници, включени в Списъка на ЮНЕСКО.
- Да се добавят нови данни там, където е възможно.

- Да се проучи вярата на траките и причината за строежа на тракийските гробниците, изразяваща се в учението на Орфей - един от най-големите исторически приноси на траките в европейската и световна култура.
- Да се обследват съществуващите практики по популяризиране на културното ни богатство, да се анализират настоящите ни външни целеви сектори и потенциалните бъдещи, особено с оглед новите тенденции след кризата от 2020 г. и предложат нови методи за привличане на интерес.
- Да се дадат конкретни предложения за успешни маркетингови подходи.
- Да се посочи необходимостта от задълбочаване на сътрудничеството между Министерство на туризма и Министерство на културата с оглед пълценното уползотворяване на новите маркетингови подходи.
- Да се открие нуждата от фокус върху античното ни, тракийско наследство, което намира широко отразяване в световните медии.
- Да се акцентира върху необходимостта от приоритизиране на археологическите проучвания с оглед разкриването на нови обекти.
- Да се дадат примери за успешна държавна политика по популяризиране на културно-историческо наследство.
- Да се открият ясно мащаба и резултатите от археологически дейности при наличието/липса на визия и воля от страна на Държавата и да се онагледят днешната пренебрежителна политика по отношение на културно-историческото ни наследство.

Методология

Посочените задачи предопределят методите, които са използвани в дисертацията, а именно:

- Преглед на съществуващите научни публикации, посветени на отделните културно-исторически паметници и компилирането на съвременен прочит.
- Анализ и обобщение на информацията, извлечена от документи на ЮНЕСКО, стратегически документи в сферата на културата и туризма и добавяне на авторски предложения, превръщайки по този начин труда, до някаква степен, в интердисциплинарен.

- Преглед на архивни документи от 80-те години на XX в. на културно-исторически паметник от световно значение – Свещарската гробница – за допълнително вникване в процеса по разкриване, съхранение и вписването му в Списъка на ЮНЕСКО.

II. Съдържание на дисертационния труд

1. Част първа. Първа глава.

Паметници от античността. Тракийски вярвания. Орфей

В част първа на базата на съществуващите научни публикации, посветени на отделните културно-исторически паметници, е компилиран авторов прочит. Там, където е възможно, са добавени нови данни. Разгледани са обектите ни от Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО: Свещарската гробница, Казанлъшката гробница, Старият град на Несебър, Мадарският конник, Ивановските скални църкви, Боянската църква, Рилският манастир.

Погребалните могили представляват мемориален паметник на погребания в нея. Традицията идва от дълбока древност, когато воините или починалите са били погребвани в обикновени гробове и пръстта от изкопания гроб се е натрупвала като малка могила отгоре. Постепенно, за да се отличат гробовете на героите и царете, започвали да насипват по-големи могили, а след това да се изграждат и гробници на по-знатните починали благородници. В последствие основна причина за построяването на гробниците е характерното за религията на траките разбиране за безсмъртието на душата – учението на Орфей. Поради това е разгледан един от многото възможни прочити на митовете за Орфей.

Орфей е много повече от талантлив певец и музикант. Той е реформатор, жрец, учител. Започва с реформа на Дионисовите ритуали – пълна отмяна на кръвните приношения. Необходимо е и хората да преминат от колективното свързване с Твореца, извършвано в рамките на определени празници, към

индивидуалната връзка, личното общуване. Това се постига чрез очистителни практики. Пречистването, освен чрез въздържане от консумация на животинска храна, може да стане и чрез песен – необходима е реформа чрез преминаване от буйните и груби ритми на ударните инструменти, към нежната вибрация и умиротворяващ звук на лирата, подпомагаща вътрешното самовглъбяване и връзката с божествената сила.

Направен е опит за тълкуване на текстове от орфическите таблички от IV в. пр.Хр. и е проследено влиянието на орфизма върху по-късни философи като Питагор, Платон, развитието на това влияние през Средновековието и Ренесанса. Анализирани са противопоставянето между учените за влиянието на орфизма – на минималисти и максималисти („рационалисти и мистици“). Максималистите ще получат значителни доводи с археологическите открития от 70-те и 80-те на XX век. Анализирани са фрески с изображения на Орфей от катакомбите в Рим от периода III-IV в., както и изказвания на Св. Климент Александрийски, принуден да си служи с образа на Орфей в желанието си да покръсти езичници. Представена е карта на откритите орфически артефакти от Средиземноморието: орфическите папируси от Дервени, Гуроб и Калатис, костените графити и сакрални предмети от милетската колония Олбия, вазописта от Атика и Южна Италия, златните таблички от Южна Италия, Крит и северна Гърция, все изписани със сходни сюжети.

Свещарската гробница

В становището си от 1985 г. за вписване в Списъка на ЮНЕСКО Международният съвет за паметниците на културата и забележителните места определя Свещарската гробница като *„едно от най-впечатляващите археологически събития на XX в.“*

Обследвани са: погребенията на елитни коне, явяващи се водачи на слънчевата колесница, която да пренесе духа на починалия към слънцето – средство за царския преход към боговете; останките от три индивида, като двете гробни легла са индикация, че гробницата е била семейна; десетте женски кариатиди от бял варовик, като кариатиди № 9 и 10 не са завършени, а блоковете

вероятно са били предварително скулптирани в ателие, на място, и след това монтирани в гробницата; изцяло реконструираният наискос: каменните крила на вратата са границата между живота и смъртта – портата, през която покойникът преминава в отвъдния свят.

Анализирана е фигуралната композиция над гробно легло № 1, представяща процесия от прислужници и оръженосци, организирана от двете страни около две централни фигури – владетел, представен като конник и богиня в цял ръст срещу него, подаваща му златен лавров венец. Личи опит за пространствено оформление в два плана, като конникът е представен на преден план, а богинята на втори план. Зад ухото на владетеля се забелязват контурите на рог на животно, който намира точни паралели в монетите на наследниците на Александър Велики, символизиращи царски и божествен произход. Рисунката, не е била довършена. Чрез поднасянето на златния венец от богинята е представена сцената на хероизация на владетеля, погребан в гробницата, който като херос (полубог), покровител на земята и поданиците си, се отправя към отвъдния свят.

По някои от грубо издяланите кариатиди и по нарисуваната в люнета под свода сцена, където рисунката е очертана само с черна креда, става ясно, че нито скулпторите, нито художниците са успели да завършат работата си. Това води до извода, че владетелят, за когото е била предназначена гробницата, е починал внезапно. Гробницата вероятно е била поръчана още приживе на владетеля. За установяване на точната датировка допринася и близостта на нарисуваната сцена върху люнета със сцената от централния фриз в гробната камера на Казанлъшката гробница, която се датира в първата четвърт на III в. пр.Хр.

Идеята за безсмъртието предопределя и съвършенството на тракийската култова архитектура на I хил. пр.Хр. В изграждането на тракийските гробници са вложени забележителните познания на траките в областта на архитектурата и геотехниката, скулптурата и живописа, математиката и астрономията. Като цяло подредбата на могилиците в Сборяново внушава идеята за Млечния път – според древните – пътят на душата към космоса. Към него, чрез обредите на обезсмъртяването, се устремявала освободената от затвора на тялото човешка

душа. Тази смърт била за най-достоините – владетели и жреци, които споделяли смъртта и безсмъртието на Орфей.

Свещарската гробница е ориентирана към изгрев на цяло слънце около деня на зимното слънцестояние в IV в. пр.Хр. След проведените за пръв път у нас мащабни фотограметрично-въздушни замервания екипът на археолога проф. Диана Гергова стига до заключението, че могилите, съхраняващи останките от столицата на гетите от I хил. пр.Хр., представляват отражение на отделни съзвездия. Северната група могили от източния могилен некропол може да се идентифицира със съзвездието Голямо куче (включваща звездата Сириус); южната група от източния некропол – със съзвездието Орион; западният некропол – със съзвездието Стрелец. Според археоастронома проф. Никола Николов могилите на Сборяново са разположени като огледална проекция на 44 съзвездия.

Представена е информация за тракийския укрепен град в местността Сборяново, който е бил главен политически, стопански, религиозен и културен център – столица на държавна територия под властта на гетската династия. Той бива идентифициран като споменатия от Клавдий Птолемей Даусдава и характеризирани като „царски“ град. Населението на града е наброявало 3000-4000 жители с гарнизон от около 500 войника и конници. Впоследствие историческата идентификация на селището като Даусдава отстъпва място на Хелис – полис на гетите и столица на техния цар Дромихет. Според Диодор именно в него около 279 г. пр.Хр. се състояло пиршеството, което Дромихет – победителят на македонския владетел Лизимах, уредил за своя противник, като скрепил бъдещите мирни отношения, сключвайки династичен брак с една от дъщерите му. Именно с Дромихет предпазливо се свързва и самата Свещарска гробница.

Без да се фаворизира един или друг исторически период е направен критичен анализ на отношението на Държавата при наличието, съответно липсата, на ясна политика по разкриване и съхранение на културно-исторически паметник от световно значение. В Приложение № 2 са разгледани 81 страници архивни документи от НИИКН, свързани с проучването на гробницата в периода на 80-те години на XX в., когато са вложени впечатляващи финансови и научни ресурси.

Представени са и данни от археологическите разкопки в периода 2017–2019 г., чрез които става ясно доловим контраста в мащаба на изследванията от различните периоди.

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1985 г. и отговаря на критерии I (шедъвовър на творческия човешки гений) и III (единствен по рода си).

Казанлъшката гробница

Кошеровидно-камбановидната гробница, изградена през първата четвърт на III в. пр.Хр. в близост до древната столица на Одриското царство Севтополис, става достояние на световната научна общност само година след откриването си през 1944 г. благодарение на близо 40-те кв. м стенописи в куполното помещение (толос) и коридора (дромос). В дромоса са изобразени сцени от военната и дипломатическа дейност на погребания тракийски владетел, които не са подчинени образци на старогръцката живопис или скулптура и нямат почти нищо общо с митологични сцени на гръцкото изкуство от V–IV в. пр.Хр. – липсват фигури на ранени или убити воители, характерни за гръцкото изкуство. Анализирано е различното психическо състояние на знатната тракийска двойка от куполното помещение: героизираният съпруг цар Ройгос (+ ок. 280 г.) е с гордо, високо вдигната глава – отправя се като герой в задгробния живот. Съпругата е с печално наведена глава, издаваща тиха скръб, тъй като се разделя със земните радости. Съществува и друг прочит, в случай че приемем хипотезата, че съпрузите не са били погребани едновременно, което е твърде вероятно. В такъв случай художникът е изобразил раздялата на тракийката със съпруга ѝ, който се отправя към задгробния свят, а нейното душевно състояние издава скръбта, че ще продължи земния си път сама.

Обърнато е внимание на необичайната позиция на букраниите и розетите, които не са разположени върху фриза, където по принцип стои декоративната украса. Мнението на Д. П. Димитров е, че е нарушен важен принцип в гръцката архитектура, според който само онези архитектонични елементи, които никога не са имали конструктивно значение, могат да получат украса. Заключениеето му е, че нарушенията са извършени от художник, комуто са били чужди и

незадължителни някои от строгите изисквания на старогръцкото изкуство. Т.е. това е могло да се извърши само от негръцки майстор. Димитров предполага, че художникът на Казанлъшката гробница е бил тракиец по народност, което предположение е в основата на поставянето на въпроса за съществуването на тракийска школа в елинистическата декоративна стенопис. Още повече, че това не е единично изключение – букрании с гирлянди и розети са разположени на входа на Свещарската гробница. Данните за два паметника в Тракия, при които има принципно еднакво архитектурно изпълнение автоматично поставя под съмнение тезата, че при Казанлъшката гробница има само нетрадиционно творческо хрумване. По този начин примерите от Свещари и Казанлък са илюстрация на настъпилите промени в елинистическата ордерна архитектура, намерила отражение и в Тракия.

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1979 г. и отговаря на критерии I (шедъвър на творческия човешки гений), III (единствен по рода си) и IV (архитектура).

2. Втора глава. Паметници от средновековието

Старият град на Несебър

Старият град на Несебър е изключително свидетелство за многопластово културно-историческо наследство. Първоначалният интерес към града е стратегическата му локация – благодарение на широкия няколко метра провлак полуостровът от 300 дка. е лесен за защита, а откритите керамика и апсидални жилища доказват, че островът е обитаван още от XII в. пр.Хр. Проследена е етимологията на името на града Месамбрия / Меневрия / Мелсембрия / Месембрия / Мемнембрия / Менабрия / Месембрия, основан най-вероятно от тракиеца Мелса / Мена / Мемнос. Както се случва и с повечето други крайморски градове, постепенно се заселват гърци, които с течение на времето надминават по брой местното население и започват да играят решаваща роля в местното управление. Благодарение на крепостните стени от огромни бели квадрати, респектиращи и поразяващи нападателите, градът не е превзет в течение на пет

столетия в епохата на античността. Старите управители са владели изкуството на дипломатията до съвършенство – Несебър не е пострадал при нашествията на перси, келти и римляни, за разлика от съседна Аполония, подложена на грабеж от римляните. При превземането на града от Османската империя през 1453 г. църквите са съхранени благодарение на дипломатическия такт и щедростта на несебърските търговци. Доказателство за огромното икономическо значение на града е факта, че, когато през 812 г. кан Крум го превзема от Източната Римска империя, назначава за управител втория човек в българската държавна йерархия – кавханът Иратаис.

Месемврия е владяна от траки, елини, римляни, българи и се превръща в един от градовете с най-много църкви на глава от населението в световен мащаб, наричан още "енциклопедия" на християнското църковно строителство. Досега са открити 44 църкви от периода V–XIX в. Сред тях са и най-старите в България раннохристиянски базилики. Осемнадесет от храмовете са добре запазени, като най-значими са: базиликата „Св. Богородица Елеуса“ (V в.); „Св. София“ („Старата Митрополия“, V в.), строена върху храм на Аполон; „Св. Стефан“ („Новата митрополия“, XI в.), дала началото на бъдещия типичен несебърски стил в градежа и разкрасяването на църквите „Св. Теодор“, "Св. Параскева" и "Св. Архангели Михаил и Гавраил" (XIII в.); „Св. Йоан Кръстител“ (X-XI в.); „Христос Пантократор“ (XIII-XIV в.); „Св. Йоан Алитургетос“ („Св. Иван Неосветени“, XIII-XIV в.); „Св. Възнесение Христово“ (1609 г.).

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1983 г. и отговаря на критерии III (единствен по рода си) и IV (архитектура).

Мадарският конник

Мадарският конник е единственият скален релеф в Европа от Ранното средновековие. Името на Мадара навлиза в историческата наука с откриването на Мадарския конник от унгарския учен Феликс Каниц през 1872 г. От тогава до наши дни изследователите предлагат различни хипотези за произхода на релефа. Общоприетата версия е, че релефът представлява развлекателна ловна сцена, в която конник и куче са нападнали лъв. Скулпторът не се е старал навсякъде да

изглажда повърхността, тъй като е разчитал, че изображението ще се възприема отдалече. Разгледани са мненията на изследователи относно позата на ръцете, дрехата на конника, въоръжението.

Представен е превода на В. Бешевлиев на надписите около конника. Най-старият е от времето на Тервел, чието име се чете безспорно на две места. Долният – под конника, е от времето на Кормесий – чете се ясно на две места. Третият е от времето на Омуртаг. Според Зарко Ждраков четвъртият надпис е подпис на скулптор с име Дамгчи.

В ранните изследвания през 30-те години на ХХ в. името Крумесис погрешно се е тълкувало като Крум. Считало се е, че релефът представлява паметник на Крум, издигнат по негово време или от Омуртаг в памет на Крум. Стигнало се е дори дотам върху монети от 5 и 10 лева да се изобразява Мадарския конник с надпис „Крум“. Ситуацията се променя след разчитането на втория надпис. Днес повечето учени считат, че Мадарският конник и първият надпис са направени по едно и също време около 705 г. и че това е паметник на Тервел, издигнат от самия него. Допълнителни данни в тази посока дава Живко Аладжов, който вижда шестолъча звезда върху задния десен хълбок на коня. Подобни шестлъчеви звезди са открити върху оловния печат на Тервел. При шумерите знакът "звезда с шест лъча" означава небе и е символ на върховната власт, дадена от него. Звезда изгрява при появата на божествен владетел и пада при неговата смърт.

Спомената е накратко хипотеза за античния произход на релефа. Първоначалната идентификация на Мадарския конник с Тракийския конник произлиза от грешката на Феликс Каниц, който, наблюдавайки го отдалече с далекогледна тръба, го сметнал за един от многобройните изображения на Тракийския конник. Впоследствие изследователи, подкрепящи тезата за античния произход на Мадарския конник, стават Димитър Крънджалов, Неделчо Неделчев, Стамен Михайлов. Тезата е трудно защитима поради няколко факта: при Мадарския релеф конникът е със стремена, непознати на траките и по-късните европейски народи до VI в.; в огромния брой съществуващи изображения на Тракийския конник, кучето и лъвът са съюзници на конника, докато при

Мадарския релеф лъвът е явен враг. Географската близост на релефа до столицата Плиска.

Представен е изкуствоведски анализ на Оксана Минаева, от който стават видими разликите между релефите на Мадарския и Тракийския конник. Композицията на Мадарския конник е триъгълна, сякаш се разтваря в цялостната среда на скалите и мястото наоколо; движението на отделните фигури е решено в една плоскост. Композицията в релефите на Тракийския конник е правоъгълна, движението се развива хоризонтално, а при отделните фигури се разгръща и в дълбочина.

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1979 г. и отговаря на критерии I (шедъвър на творческия човешки гений) и III (единствен по рода си).

Ивановските скални църкви

В района на Иваново се намира своеобразна Света гора. Скалният манастир „Свети Архангел Михаил“ е един от най-своеобразните паметници на средновековната култура и изкуство не само в българските земи, но и в целия източнохристиянски свят. Основан е през 20-те години на XIII в. от монаха Йоаким, който по-късно е избран за първи търновски патриарх.

За разлика от традиционните манастири, състоящи се от една-две църкви, монашеска и стопанска част, „Свети Архангел Михаил“ представлява своеобразна мрежа от около 20 малки скални църкви, параклиси и килии, издълбани в скалите на живописния каньон на река Русенски лом. В най-славните си времена скалните църкви на религиозния комплекс са били около 40, а монашеските килии и другите помещения – около 300. Разгледани четири от тях.

На една от стените в параклиса „Господев дол“ откриваме надпис на старобългарски: „*Аз Иво граматик писах тези думи, когато поп бе цар Георги.*“ Най-вероятно това е българският цар Георги Тертер (1279–1292), който през 1291 г. е принуден да напусне престола си поради нашествието на татарите, а по-късно се замонашва именно на това място, където е и погребан. Гробът му се намира на третия етаж в "Кръщелнята". В Господев дол откриваме най-ранните стенописни надписи на български език у нас. Във всички паметници на монументалната

живопис, които са запазени по днешните български земи и могат да бъдат датирани преди края на XII в., надписите са на гръцки език. В олтарната ниша са запазени образите на Йоан Златоуст, Василий Велики, Кирил Александрийски, Герман, Василий, Модест, Никола и Спиридон. Стенописните надписи в Църквата и в Съборената църква се отнасят към втората половина на XIV в.

"Затрупаната" църква е с разрушена южна стена и паднал таван, откъдето идва нейното название. Във фрагментите от ктиторския портрет е запазена глава с царска корона, над нея надпис „*на всички българи*“ и благославящата Христова десница. Предполага се, че това е част от образа на цар Иван Асен II, който нарича себе си „цар на всички българи и гърци“. Този фрагмент, както и стилът на стенописите, дава основание да бъдат датирани към тридесетте години на XIII в.

Манастирът „Св. Тодор“ („Съборената“ църква) е изсечен в естествено оформена пещера. Наименованието ѝ се обяснява с това, че целият таван се е разпилял на множество късове. Блоковете със запазена живопис се съхраняват в РИМ-Русе. Откроява се образът на жена-ктиторка с модела на скална църква в ръце, което е свидетелство, че и представители на светската аристокрация поръчват изписването на църкви в отшелническите колонии край Иваново. Някои изследователи я свързват с Теодора – първата съпруга на цар Иван Александър. Стенописите се датират от втора половина на XIV в.

"Света Богородица", наричана още „Църквата“, е главната църква. Изсечена е на височина 38 м и е изписана отвътре с евангелски сцени и образи от Библията. Сред тях се открояват сцените от "Влизането в Йерусалим", "Страстите Христови", "Тайната вечеря", "Св. Йоан Кръстител", както и изображения на Апостолите и житието на св. Герасим. Ктитор е цар Иван Александър, изобразен в западната част на северната стена заедно със съпругата си, поднасящ „модела“ на скалния храм на св. Богородица. Повечето изследователи датират стенописите от 60-те години на XIV в. Но в техния стил няма да открием нищо специфично монашеско, аскетично – те са неокласически по дух и тематика според каноните на византийската иконография. Показват тесни връзки с експресивното елинистично изкуство, познаващо голотата (кариатиди), пейзажа и драматизма, изразен в тревожното безпокойство на онази трагична епоха, когато загиват

отделните области на Византия и славянските държави, гаснат центровете на висока средновековна култура в Югоизточна Европа под ударите на османските завоеватели. В трактовката на ликовете надделява изостреният интерес към индивидуалния път за нравствено съвършенство, стремежът към духовно озарение, характерно за подвижническата практика на разпространеното по това време движение на исихазма. Направен е и кратък обзор на произхода и развитието на исихазма в България.

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1978 г. и отговаря на критерии II (паметник на изкуството) и III (единствен по рода си).

Боянската църква

В анализа на Боянската църква „Св. св. Никола и Пантелеймон“ са обследвани: трите споменавания на Бояна в средновековните писмени извори, водещи до заключението, че Бояна е известна крепост, вероятно от IX в.; ключовото ѝ местоположение до стратегическия Средец („в средата“, „в центъра“ на България; Сердика произхожда от тракийското племе серди) и пътя, свързващ Западна и Средна Европа с Азия, наречен от римляните Виа Милитарис; значението на Средец за царете ни от Първо и Второ българско царство и примери за назначаване на техни братя или близки роднини за управители; трите етапа на строителство на църквата – нач. XI, средата XIII и средата XIX в.

В съответствие с етапите на строителството и доизграждане на Боянската църква се различават четири живописни слоя. Първият е върху източната стена на притвора – силует на светец със скъсени пропорции в духа на мозайките и стенописите в манастира „Хосиос Лукас“ (Гърция) от XI в. Вторият живописен слой е запазен на няколко места в олгара на църквата и се датира към края на XII в. Третият живописен слой е известен с датировката 1259 г. Четвъртият живописен слой се датира обикновено към XV-XVI в. без да се отчита поменалното изображение на войводата Алдимир от 1345 г., за което все още няма публикувано научно изследване.

Разгледана е личността на „Боянския майстор“ – всъщност творчество на три „ръце“. Главните образи на светски лица и светии са рисувани от един

художник, а второстепенни светии на по-трудно видими места – от помощници. Този детайл е исторически точен – действително през епохата църкви с такава площ са се рисували от екип от трима-четирима художници – първомайстор, помощник (калфа) и един-двама ученици. Според К. Попконстантинов изписването на монограма върху челото на цар Давид подсказва, че авторът е много добре запознат и най-вероятно е ученик от Търновската зографска школа, тъй като изписаните букви се срещат като монограми само в Търново и в търновски паметници.

През Средните векове имената на художниците остават в повечето случаи неизвестни поради официалното мнение на Църквата, че Бог движи ръката на художника, а не талантът им. Макар каноните на Църквата да са налагали на художниците да останат анонимни като акт на християнска скромност и смирение, от периода X–XVI в. до нас са достигнали запазени 51 автографски подписа на зографи и на седем архитекти. В действителност майсторите често напомняли пред Господ за своето усърдие с надежда да им опрости греховете при Второто пришествие. Според Попконстантинов точно такъв е и случаят с Боянската църква.

В края на 2008 г. продължилата десетилетия консервация и реставрация на архитектурата и стенописите на църквата открива непознати детайли от стенописите. Освен, че възвръща в значителна степен първоначалния им облик, разкрива нови моменти в историята на църквата и изписването ѝ. На външната западна стена на храма от 1259 г. реставраторите откриват надписа "*Аз Василие писах* [рисувах – бел. Попконстантинов]“, нанесен с въглен върху грубата мазилка на църквата, която два-три дни след нанасянето се покрива с втори пласт вече фина мазилка, стояла до 1980 г. Изводите са два: изключено е надписът да е нанесен от друг, освен от член на екипа художници (съгласно традицията никоий, включително ктиторите, не е имал достъп до църквата до завършване на фреските) и че художникът е знаел, че името му ще остане неизвестно и покрито от втората мазилка за неизвестно време – може би стотици години – но все пак хората един ден ще разберат кой е нарисувал тези шедьоври.

За да докаже тезата си Попконстантинов се позовава на Боянския поменик. На л. 502-3 фигурира цялостно запазения текст „*зограф Василе от град Сер село Соубоношо*“. Вписването на името на зограф Василие, професията и родното му място в Боянския поменик говори за внимание, каквото не е отделяно на други лица, видно от самия поменик. Вписването на художник в църковен поменик е изключително рядко явление, въпреки представата за творчеството като богоугодно и дори свято дело.

В началото на 60-те години на XX в. Кръстю Миятев споменава за два вероятни авторски подписа в стенописите на Боянската църква: върху мечовете на св. Димитър и на палача в сцената „Св. Никола спасява невинно осъдените царедворци“. Близо половин век по-късно Зарко Ждраков разчита първия подпис по следния начин: *"Димитрия писа [рисува] това художество"*, с което се преполога, че Димитър е името на втория от тримата майстори. Името на третия майстор, зидаря Илия, откриваме на южната външна стена на църквата - авторско посвещение, издраскано дълбоко върху каменен блок.

Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1979 г. и отговаря на критерии II (паметник на изкуството) и III (единствен по рода си). От 2003 г. е филиал на Националния исторически музей.

Рилският манастир

Рилският манастир е изграден вероятно през 30-те години на X в., като през вековете е бил многократно преустройван, разрушаван и възстановяван. Придобил е сегашния си облик към средата на XIX в., превръщайки се в най-големият манастир в България – пет етажа, като видими са четири, съобразно ограниченията, наложени от османската власт през 1834 г. Най-старата сграда от манастирския комплекс е Хрелъовата кула, като на петия етаж се намира параклисът „Преображение Христово“ с едно от най-старите изображения на св. Иван Рилски.

Св. Иван Рилски е канонизиран от българската църква скоро след смъртта му, а мощите му са пренесени в Средец. Там мощите остават до 1183 г., когато нахлулите в пределите на Византия унгарци ги отнасят в столица си Естергом. По

силата на мирния договор с империята ги връщат през 1186 г. През 1195 г., когато Средец е освободен от войските на цар Иван Асен I, мощите са тържествено пренесени в столицата Търново. Там пребивават близо три столетия и именно от столицата на Асеновци култът към българския национален светец надхвърлил пределите на царството, за да добие общоправославни измерения чрез навлизането си в Сърбия, Русия, Влашко, Молдова, Света гора. През 1469 г. рилските монаси получават разрешение от султана да върнат мощите на своя патрон от Търново в Рилския манастир, където се намират и днес. Така светата обител се превръща в общобългарски център на поклонение, книжовност, съсредоточие на събиране на ръкописи и свързващо звено между различните книжовни центрове в западните български земи.

Манастирът пада под мюсюлманска власт през 1395 г. По това време османците все още нямат опит и не знаят какво да правят с църквите и големите манастири под тяхна власт. Според сунитско-ханафитската традиция, която османските турци спазват, те не ограничават християнските институции извън населените места. Тази особеност по-късно стои в основата на разцвета на големите манастири. Краят на средновековната българска държава води до колапс на развитието на българската музика, в резултат на който писмената музикална практика по нашите земи е почти напълно изместена от устната. През 1816 г. Йоасаф Рилски (1780-1852), бележит български духовник и музикален деец, изучава реформираната нотация в Цариград, а по-късно започва да обучава ученици в риломанастирското училище. По този начин мощната риломанастирска музикална традиция оказва влияние при създаването на първите български нотирани печатни музикални издания.

Строежът на главната съборна църква „Рождество Богородично“ е завършен през 1837 г. В периода 1840-1847 г. е изографисана от най-прочутите зографи на българското Възраждане. Стенописите на Димитър Зограф, Захари Зограф, Костадин Валъов и Иван Образописов в Рилския манастир са образец за най-високите достижения на възрожденското изкуство. Творбите им, като иконография и технология, се превръщат в еталон за останалите зографи на епохата.

През 2002 г. папа Йоан Павел II почита паметта на Св. Иван Рилски и го споменава като „*пример за подражание вече повече от 1000 години за всички монаси в Европа и целия свят.*” Обектът е вписан в листата на ЮНЕСКО през 1983 г. и отговаря на критерий VI (свързан със събития, идеи или вярвания).

3. Трета глава. Природно богатство

Българските природни обекти в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО са три: природен резерват Сребърна, национален парк Пирин, старите и вековни букови гори на Карпатите и други региони в Европа. Тъй като предмет на изследването е културно-историческото наследство, са споменати протоколно.

4. Четвърта глава. Нематериално богатство

Прототолко е разгледано богатството ни, включено в Списъка на ЮНЕСКО за нематериалното културно наследство: Бистришките баби, килимарството в Чипровци, националният събор на българското народно творчество в Копривщица, българското читалище, високото многогласно пеене от Долен и Сатовча нестинарство, народният празник „Сурва“ в Пернишко, мартеница. Последните три са разгледани малко по-подробно.

Нестинарство

Нестинарството е разгледано през призмата на културен феномен на синхронно съществуване за продължителен исторически период от време на християнство и езичество, наричан от някои с термина „битово християнство” или „християнски паганизъм“. Според проф. Александър Фол нестинарката играе своя специфичен танц не само върху огън, а тогава, когато я „прихвати” - екстатично

състояние, в което кръвта навлиза в главата, лицевото изражение се променя, започват конвулсии, крайниците изстиват, т. е. когато изпадне в екстаз и бъде „обзета“ от светеца (в случая – Св. св. Константин и Елена). Тогава тя осъществява мистична връзка с него и получава дарбата да пророкува, или по-точно да изказва неговото желание. Това много напомня шаманските култови практики, при които шаманът е овладян от свръхестествения дух. Фолклористът акад. Михаил Арнаудов пише, че наличието на шамански представи може да се обясни и като проява на пасивна съпротива на народните маси спрямо господстващата класа. Християнската религия веднага се превръща в идеологическо оръжие на формиращата се феодална аристокрация, тъй като е наложена отгоре. Обикновеното население продължава определено време да се придържа към някои свои традиционни представи и вярвания, противопоставяйки се на новата вяра.

Сурва

Международният фестивал на маскарадните игри „Сурва“ демонстрира крайния резултат от знанията и уменията за изработката на фестивални маски, които са родова традиция и значима част от местното културно наследство. Направен е опит да се проследи корена „сур“, както и предполагаемите предшествениците на днешните кукери с лицето на сатирите и силените – поклонниците на Дионис.

Мартеница

Съществуващата и днес българска народна обредност е истинско явление на световната сцена на вярата, заради преплитането и силната спойка между старото езичество и каноните на православието. Никъде другаде не могат да се срещнат свещеници с мартеници или курбани в църковни дворове. Това доказва невероятната устойчивост на старите езически обичаи и обреди на българска земя. Според Христо Вакарелски народно предание гласи, че в природата съществува едно неопределено зло, наричано обикновено "лошотия", което се събужда пролетно време. Може би това кара част от българските учени да смятат, че

мартеницата има апотропейно (предпазващо) въздействие - предмет с особена сила и способност да предпази притежателя си. Анализът се спира на твърденията на някои изследователи за тракийския корен на мартеницата.

5. Част втора. Съвременни методи за популяризиране на културно-историческото наследство на България

Какъв е смисълът от целия труд, от всичките изследвания, публикации, археологически експедиции и откровен гений на редица наши учени, при положение че заветът на предците ни остане непознат и неоценен? В суровата реалност на несправедливия, материален свят, в който живеем, много често се оказва по-важно не какво имаш или можеш, а как го представяш и как то бива възприето от останалите. При положение че възприемем културното ни наследство като висококачествен продукт, който не само облагородява интелектуално и извисява духовно, но и от който можем да се възползваме икономически, то успяхме ли да го направим? Успяхме ли да обясним на света каква земя обитаваме и какво историческо богатство пази тя? Да, част от строго профилираната научна общност определено е във възхита. Но единствено за шепа интелектуалци ли ни бяха завещани тези паметници на човечеството?

Тази част от дисертационния труд изследва възможностите за разпространение на културното ни влияние, което, в крайна сметка, ще допринесе и за по-задълбочения научен интерес към древното ни минало. Разгледани са съвременните подходи на някои от световните туристически лидери, основните глобални тенденции в бранша и необходимите действия от страна на българската Държава. Направени са анализ и обобщение на информацията, извлечена от стратегически документи в сферата на туризма и маркетинга и са добавени авторски предложения, превръщайки по този начин труда, до известна степен, в интердисциплинарен.

Разгледана е ползата от симбиозата между Министерството на туризма и Министерството на културата. Даден е пример, без да се апелира към това, със

сливането на двете ведомства в държави като Турция, Китай, Южна Корея, Обединени арабски емирства и др. и последващите ги резултати.

Разгледани са новите тенденции след кризата от 2020 г., концепцията на бавния туризъм (slow tourism), която се основава върху съхранението на традициите и културата с акцент местната храна и обичаи.

Представен е изключително задълбочен анализ на немскоезични инфлуенсъри (според проучване на американска дигитална агенция инфлуенс кампаниите получават над 600 процента възвръщаемост на инвестицията), които имат реален потенциал да променят имиджа на България, която, видно от приложените материали, е *„една от най-подценяваните държави в света“*.

III. Заключение

Дотук изложените данни дават пълни и актуални сведения за обектите ни, включени в Списъка на ЮНЕСКО. Те се явяват изходната точка към крайната ни цел за тяхното максимално ефективно икономическо експлоатиране. България може да постигне многократно повече в сферата на популяризирането на културно-историческото ни наследство, при това не единствено чрез допълнителни финансови разходи. Поставен е акцент върху оптимизация на досега действащите процеси. Можем да обобщим следните изводи:

- В случай че искаме да развиваме културно-историческия туризъм, е нужно да спрем да предлагаме България като нискобюджетна (low cost) дестинация.
- След пандемията от 2020 г. новите туристически инструменти ще бъдат: самостоятелен подход, не масовост и препълнени курорти; спечелване на доверие, лични примери и инфлуенсъри, модерация и интерактивност, отдалеченост от тълпата и моменти на спокойствие. Всичко това следва да направи културно-историческия туризъм още по-приоритетен.
- Необходимо е допълнително задълбочаване на сътрудничеството между Министерство на туризма и Министерство на културата.
- Подкрепата на развитието на културния туризъм е антицикличен тласък, тъй като е в малка степен зависим от хода на икономиката, имайки предвид профила на типичния клиент, който има средно-висок доход и по принцип не намалява своето търсене дори в момент на икономически застой.
- Необходимо е пълноценно и профилирано използване на иновативни методи за популяризация на културно-историческите ни обекти. С тази дейност да се ангажират професионалисти, а не бюрократи.
- Подкрепата на културния туризъм също така генерира увеличаване на предлагането и покачва стойността на класическия морски туризъм, който, въпреки вече високото си развитие и утвърждаване, е застрашен от голямата конкуренция на южните ни съседи.

- За увеличаването на неговия дял активно спомагат и значимите археологически открития, най-вече свързаните с тракийското наследство, които намират широко отразяване в световните медии и будят интерес сред потребителите.
- Обявяване на допълването на културно-историческите ни обекти в Списъка на ЮНЕСКО за приоритет. Привличане на допълнителни експерти в Министерство на културата с оглед засилването на процеса.
- Необходимост от целенасочена държавна стратегия за опазването на недвижимото културно наследство (виж Приложение № 1), развитието на науката и адекватно финансиране на факултетите ни по история и археология.
- Най-целесъобразен би бил маркетинг фокус върху античното ни, тракийско наследство, представляващо особен интерес от страна на чуждестранните туристи, както и предвид споделеното тракийско минало с 19-милионна Румъния и недалечното разположение на Свещарската гробница от четвъртия по големина град в Европа – Букурещ.

Културното сътрудничество е призвано не само да съпътства сътрудничеството в областта на икономиката и международните отношения, но и да го изпреварва, да създава условия и предпоставки за тях. Откритото по нашите земи културно-историческо наследство е актив с огромен потенциал, който се нуждае от институционална приоритизация. Българите би следвало да подхождаме с огромен респект и внимание към него, а бизнесът, Министерството на културата и Министерство на туризма следва да намерят прагматични подходи, за да превърнат историята и културата ни не само в световно достояние, но и в значим източник на препитание за наследниците на създателите на редица обекти от световно значение.

IV. Приноси на дисертационния труд

1. Нови данни за живописните слоеве на Боянската църква.
2. Цялостно обследване на българското материално културно-историческо наследство в Списъка на ЮНЕСКО.
3. Анализ на съвременни технологични методи за популяризиране на културно-историческото наследство на България като функция на разбирането, че подкрепата на развитието на културния туризъм се явява антицикличен тласък за българската икономика. Като най-целесъобразен е определен фокус върху античното ни, тракийско наследство, което намира широко отразяване в световните медии. Наложително е задълбочаване на сътрудничеството между Министерство на туризма и Министерство на културата с оглед пълценното уползотворяване на новите маркетингови подходи.
4. Представяне на архивни документи от 80-те години на XX в. на културно-исторически паметник от световно значение – Свещарската гробница. Цялостен преглед на процеса по разкриване, съхранение и вписване в Списъка на ЮНЕСКО. Ясно открояване на мащаба и резултатите от археологически дейности при наличието/липса на визия и воля от страна на Държавата и онагледяване на днешната пренебрежителна политика по отношение на културно-историческото ни наследство. Свещарската гробница, намираща се само на три часа път от четвъртия най-голям град в ЕС – Букурещ, би следвало да се превърне в основен притегателен център и маркетингов подход при комуникацията ни със структуроопределящия за България румънски туристически сектор. Наложително е приоритизиране на археологическите проучвания с оглед разкриването на нови тракийски обекти.

V. Публикации по темата на дисертационния труд

1. The Life of Orpheus – Contributions to European Culture. In: 8th International e-Conference on Studies in Humanities and Social Sciences: Conference Proceedings (pp. 125-134). 28 June 2022, Belgrade: Center for Open Access in Science. ISBN (Online) 978-86-81294-09-3. Indexed in: Google Scholar, Base Search, J-Gate Plus, ResearchBib, WorldCat, Internet Archive
2. Животът на Орфей – приноси в европейската култура (под печат)
3. Свещарската гробница в архитектурен резерват „Сборяново“ – минало, настояще и бъдеще (под печат)
4. Боянската църква като паметник на културата (под печат)